

ANADOLU'NUN ORTA ÇAĞLARDAKİ ROLÜ*

Prof. the Hon. S. RUNCIMAN

Istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bizans tarihi Profesörü

“Coğrafi durum bakımından siyaset,, (geo-politics) ilmi henüz çocukluk devresindedir ve çocukluk devresinde olan diğer bütün ilimler gibi de hayalî ve gayri fennî nazariyeleri teyid hususunda kullanılmaktadır. Mamafih, böylece yanlış kullanılması bizi bu ilmin kıymetini hakkiyle takdir etmemize engel olmamalıdır. Tarihle uğraşanlar, eskiden, çok zaman coğrafi şartları nazarı itibara almayı ihmal etmişlerdir; halbuki beşer tarihini teşkil eden bütün gayri müstakir unsurlar arasında, coğrafya en müstakir bir unsur olarak kalmıştır.

Dünyanın bazı kısımlarına karşı coğrafya çok müsamaha göstermiş, bunları sükûn içinde inkişaf edebilecekleri ücra yerlere koymuş, diğerleri için ise daha büyük fakat aynı zamanda daha çetin bir âkibet hazırlayarak bunları hayatî geçit yollarının üstüne koymuş ve üzerlerine de kaçınılmıyacak selâhiyet ve mes'uliyetler yüklemiştir. İşte Anadolu bu ikinci zümreye mensup bulunmaktadır.

Coğrafyanın tarih üzerinde iki türlü tesiri vardır. Birincisi iklim ve bir milletin ekonomik ve sağlık hayatını ilgilendiren her türlü işler bakımından yaptığı tesirdir. Ben, daha ileride ileri süreceğim bir iddia ile ilgili olan bir ciheti kaydetmekle iktifa ederek bu meseleye şimdilik girişmek istemiyorum. Her zaman ve herkesten işittiğimize göre, insan verasetin olduğu kadar yaşadığı muhitin de tesiri altında kalır; Anadolu muhiti de, ırkları ne olursa olsun, içinde yaşayanlara dünya tarihinde, yenilmez bir askerlik vasfı vermiş ve aynı zamanda da bunların arasından birçok san'atkâr ve filozof yetiştirmiştir. Anadolu halkı her zaman azimkâr ve cesur olagelmiştir. Fakat burada asıl incelemek istediğim cihet coğrafyanın deniz, kara, dağ ve vadi üzerindeki ilk ve daha basit tesirleridir.

* Bu konferans Türk Tarih Kurumu'nun 23-5-1942 tarihli ilmî toplantısında verilmiştir.

Siyaset adamlarının çok zaman ihmal etmelerine rağmen şurası inkâr edilemez ki, her hangi bir stratejik nokta veya mevki, hinterlandından ayrılmış olduğu müddetce hiç bir kıymeti haiz değildir. Denize hâkim olmıyan bir devlet için her hangi bir ada veya yarımada istihkâmlarının hiç bir kıymeti yoktur; ve münferit kara istihkâmları da aynı derecede kıymetsizdir. Bu kaideyi, tarihçilerin ve diplomatların sadece "Boğazlar,, deyip geçtikleri iki dar su geçidine de teşmil edebiliriz. Boğazların strateji bakımından haiz oldukları ehemmiyet aşikârdır. Akdeniz'den Karadeniz'e geçen herhangi bir yolcu bu sulardan, bu boğazlardan geçmiye mecburdur. Karadan Avrupa'dan Asya'ya seyahat edenler bile bu geçitlerden geçmek zorundadırlar. Fakat Boğazlara hâkim olmak demek, her iki sahilde de karalara hâkim olabilmek demektir; çünkü tarihin de bize birçok misallerle gösterdiği gibi, ne kadar kuvvetli olursa olsun, her hangi bir deniz kuvveti, boğazları müdafaa eden kuvvetli bir ordunun mukavemetini kıramaz. Bu münasebetle şu sual de akla gelebilir: Boğazların hakikî hinterlandı neresidir?

Haritaya bakarsanız Gelibolu ve Karadeniz boğazlarının Avrupa sahillerini teşkil eden yarımada ların her ikisinin de aynı kaideden çıkıp yayıldıklarını görürsünüz. Buraları, Trakya'yı kat'eden nisbeten kısa bir hat ile müdafaa edilebilir. Asya sahillerini müdafa edebilmek için Anadolu'nun tâ içerilerine kadar uzanan bir hat tesis etmek lâzımdır. Boğazlar bilhassa Gelibolu boğazı Anadolu'ya karşı açık bir vaziyettedirler. Tarihin de bize anlattığına göre, Boğazlara hâkim olmak suretiyle yaşayan ilk milletin, yani Troyalıların, Hükûmet merkezlerini Gelibolu boğazının Anadolu sahiline yakın bir yerde kurmaları hiç de tesadüf eseri değildir.

Tekrar haritaya bakacak olursanız göreceksiniz ki, Trakya'yı geçtikten sonra, Balkan yarımadası tekrar açılıp yayılmaktadır. Bu kıt'ayı baştan başa kat'eden yollarda seyahat ederek dolaşabilirsiniz. İsterseniz Akdeniz kıyılarını, yahut da Karadeniz kıyılarını takip edebilirsiniz; yine isterseniz ortalama yolu tutturabilirsiniz. Yolların böyle mütenevvi olmasından çıkan netice şudur ki, her hangi bir düşman kuvveti merkezde yerleşebilse bile, bütün yolların kapanmamış olmasıdır. Fakat şimdi birde Anadolu'ya bakalım. Anadolu'da başlıca dağ silsileleri şimal ve cenup sahilleri boyunca uzanırlar. Memleketi kat'eden bütün yollar orta yaylanın

içinden geçmek zorundadırlar. Onun için Anadolu'nun merkezini tam bir hâkimiyet altında bulundurabilen bir devlet vaziyete tamamiyle hâkim sayılabilir. Böyle bir devlet Anadolu'daki hâkimiyeti dolayısıyla boğazlara da sahip olabilir.

Stratejik vaziyeti ve çok zengin olan madenleri Anadolu'yu ötedenberi bir medeniyet merkezi haline koymuştur. Fakat burası merkezî bir idare kurulması pek te kolay olan bir memleket değildir. Mesafeler uzundur, birçok dağ silsileleri vardır; memleketin bir kısmı ne kadar zengin ve münbitse, diğer kısımları hemen hemen çölden farksızdır. Memlekete hâkim olabilmek için iyi ve muntazam münakale vasıta ve kolaylıklarına ihtiyaç vardır, ve ancak memlekete hâkim olabilen bir kuvvet bu münakale vasıtalarını tesis ve temin edebilir. Binaenaleyh zayıf bir idare altında buralarda inhilâle doğru bir gidiş belirir.

Bu umumî misallerin doğruluğunu isbat için eski zaman tarihinden yine bir çok misaller zikredebiliriz; Fakat bunları daha evvel Orta Çağ durumu bakımından gözden geçirmek istiyorum.

Bu memlekette, bilhassa Bizans devrini tetkik etmek her türlü zahmete değer; çünkü başka milletlerin hâkimiyeti altında kaldıkları müddetçe geçirdikleri acı tecrübelerden, bugün bile muteber olabilecek birçok ibretler almışlardır. Bu tarihî ibretler bugün bile Coğrafya'nın değişmiyen unsurlarına dayanmaktadır.

Bizanslılar, Roma devletinden birleşik ve iyi idare edilmiş bir Anadolu tevarüs ettiler. Romalılar Anadolu vilâyetlerinin ehemmiyetini takdir etmiş, ona göre mükemmel bir yol şebekesi kurmuş ve yeniden birçok şehirler vücade getirmişlerdir. Diyoklet (Diocletian) rejimi altında, Roma idare sistemini islâh etmek zarureti hasıl olduğu zaman, İmparator, Anadolu'yu, yahut da kendi tabirince Asya, Tire ve Afrika dediği diğer vilâyetleri ziyaret etmiştir. Hayatî ehemmiyeti haiz olan vilâyetlerin idaresi doğrudan doğruya İmparatorluk Bürosuna bağlı bulunmakta idi. Diyokles (Diocles) idaresi daha da ileriye gitmiş, Hükûmet merkezini İzmit'te kurmuştu. Bir kaç sene sonra, Büyük Konstantin de başka bir Hükûmet merkezi aramaya koyulmuş, Trua'da bir şehir temeli atmış, fakat daha sonra fikrini değiştirerek gene İstanbul'da kalmayı tercih etmişti.

Her ne kadar harita üstünde İstanbul Avrupa kıtasında görü-

nüyorsada siyasi bakımdan - tarihten de anlaşılabilir gibi - bu şehir hakikaten Anadolu'da sayılabilir. Bizansın debdebe ve tantana devri on ikinci asra kadar sürmüştü. Bu müddet zarfında bilhassa yedinci ve on ikinci asırlarda Bizansın mevcudiyeti tehlikeye girmişti. Yedinci asrın ilk senelerinde İranlılar hemen bütün Anadolu'yu ellerinde bulunduruyorlardı. Bunu takip eden senelerde ise Anadolu arapların bitip tükenmiyen hücumlarına maruz kalmıştı.

Hükümet merkezi 626 senesinde İranlılar ve Avrupalıların, 669 senesinden 673 senesine ve gene 717 senesinden 718 senesine kadar Arapların şiddetli muhasarası altında kalmış ve düşman Anadolu'ya hâkim olduğu için bu muhasaralar da hemen hemen muvaffak olmuştu. Yedinci asır zarfında Bizans'ta hayat durmuş gibiydi.

On ikinci asırdan ve bu asrın arzettiği husust meselelerden daha ileride bahsedeceğim. Şimdi beşinci asırla yedinci asır arasında bir mukayese yapmak istiyorum. Beşinci asırda bütün Avrupayı barbarlar istilâ etmişlerdi. Balkan yarımadasında bile Vizigotlar, Hünler ve Ostrogotlar dolaşmaktaydılar. Fakat bu devre İstanbul için bir ferah devresi olmuştur. Şehirin hem nüfusu hem de zenginliği artmış, hayat da bir emniyet havası altında geçmiye başlamıştı. Altıncı asırda İmparator Jüstiniyen, Garbı feth'etmek için ordularını yola çıkarmış, fakat bundan evvel Balkan yarımadasında sükûn ve inzibatı tesis etmek lüzumunu hissetmişti. İranlılar Anadolu'yu tehdit etmiye başlar başlamaz İmparator da ordularını geri çekmek, Garp seferinden bir müddet için sarfınazar etmek mecburiyetinde kalmıştı.

Dokuzuncu ve onuncu asırlar da buna benzer bir manzara arzederler: Bu devir Bizans'ın ikbal zirvesine eriştiği devirdir. Bu devirde Balkanlarda büyük bir tehlike teşkil etmek istidadını gösteren kuvvetli bir düşman, Bulgar askerî devleti vücuda gelmişti. Fakat bunun da ehemmiyeti yoktu, çünkü, Anadolu emniyet altında, refah içinde ve iyi bir idare altında idi.

Bizans tarihinin asıl anahtarı Anadolu tarihidir. Yedinci asır arap harpleri neticesinde Mısır ve Suriyenin elden çıkması imparatorluk için belki de çok hayırlı olmuştur. İmparatorluk bu memleketi hiç bir zaman adam akıllı temessül edememiş, fakat bunları kaybetmek Hükümetin mesaisini Anadolu işleri üzerinde teksif

etmek imkânını vermişti. Dokuzuncu ve onuncu asırlar zarfında Anadolu'nun iyi bir surette idare edilmesi imparatorluğun emniyet ve refahını temin etmişti. On birinci asırda ise Hükümet, Anadolu idare teşkilâtının bir ademi merkezîyet şekli almasına imkân bırakmış ve Bizans devleti de inhitat etmiye başlamıştır.

Bizans bu devirden on birinci asrın sonuna kadar en iyi vasıflarını Anadolu'dan almakta idi. Bizans ordularının en iyi askerlerini Anadolu ve bilhassa Toros ve Kapadokya'nın dağlı halkı temin etmekte idi. Bizans'ın en muktedir İmparator ve devlet adamlarının çoğu doğum bakımından ya Anadolu'ya yahut ta Anadolu ailelere mensuptular. Bu meyanda İsrariyen veya Amoriyen ailelerine mensup İmparatorları, Fokas ailesini zikredebiliriz. Komnen sülâlesi ise düpe düz Kastamonulu Komnen ailesindendi. Bizans'ın diğer faaliyet sahalarında da aynı hal görülmektedir.

Dokuzuncu asırda İstanbul Üniversitesi'ni yeniden tesis eden Kassar Bardas Paflagonyalı bir Anadolu'lu idi. Üniveritede toplanan âlim ve müelliflerin çoğu da Anadolu'dan gelmişlerdi. Bizans'ın On ikinci asıra kadarki ırk meselelerinin kısaca bir tedkiki, bizi burada hâkim olan unsurların - çok karışık olmakla beraber - Anadolu'dan geldikleri neticesine vardiymaktadır.

Bizans halkının yaşayış tarzı hakkında elde mevcut " Millî Coğrafya,, menbalarından istihraç ettiğimize göre İstanbul'un nüfusu Avrupa vilâyetlerinden ziyade Anadolu vilâyetleri tarafından takviye edilmekte idi.

Bizans'ın san'at tarihi de bize aynı şeyi göstermektedir. Avrupa kıtasındaki vilâyetler güzel san'atlar sahasında tutturdıkları yolda ilerledikleri, yahut da Şark'tan Suriye ve Ermenistan'dan fikirler istiare ettikleri halde İstanbul'da görülen güzel san'at şekilleri daha önceden Anadolu'da işlenmiş ve inkişaf etmiş bulunuyordu. Bu hâl beşinci asırdan itibaren öteki devirlere de teşmil edilebilir. Netekim Aya Sofya'nın mimarları Anadolu'lu idiler ve ifade etmek istedikleri fikirler daha önce Anadolu'nun küçük kasabalarında daha küçük mikyasta tecrübe edilmişti. Onuncu ve on birinci asırlarda ikbal zirvesine yükselmiş olan Bizans güzel san'atları, Kapadokya'da inkişaf etmiş olan san'atın çok tesiri altında kalmıştı. Fakat Anadolu'nun Bizans'ın kurulmasındaki rolü henüz kâfi derecede tetkik ve mütalea edilmiş değildir.

Bizans'ın ekonomik tarihinin basit vak'a ve hâdiseleri bu man-

zarayı tamamlamaktadır. İstanbul'un iâşesini daha ziyade Anadolu'nun buğday tarlaları ve mer'aları temin etmekte idi.

Hülâsa: En ihtişamlı zamanında bile orta çağ İstanbul'u, hakikatte beynelmilel bir İmparatorluğun hükûmet merkezi olmakla beraber, esas itibariyle tamamen bir Anadolu şehri idi.

En buhranlı zamanlar on birinci asrın sonlarında ve on ikinci asırda gelip çatmıştı. On birinci asır içinde merkezî hükûmetin zafı Anadolu'nun zengin asilzade sınıfının memleketin birlik ve tesanüdünü sarsmasına meydan vermişti. Bu yetmiyormuş gibi Selçuk istilâsı da bütün hızı ile başlamıştı. Bidayette bizanslılar ordularının en güzide kısmının selçuklular tarafından yok edildiği Malazgirt muharebesinin ehemmiyetini idrak edememişler. Evvelce de mağlûp olmuşlar, fakat sonunda müstevlileri kovabilmişler. Fakat selçuklular evvelki müstevlilerden çok daha kuvvetli ve azimli idiler ve kısa bir müddet zarfında Anadolu'da iyice yerleşmiye muvaffak oldular.

Bizans bu sarsıntıdan da kendini toparlıyabildi ve bir müddet sonra, haçlıların yardımı ile selçukluları geri püskürtmiye ve Anadolu'yu kat'eden yollardan birini tekrar açmaya başladı. Buna belki de Anadolu tarihinde bir facia denilebilir: Bütün yüksek medeniyetlerine rağmen selçuklular kuvvetli bir İmparatorluk kuramamışlar, Bizans'ın çok sürmiyen muvaffakiyetlerinin de hiç bir faydası olmamıştı. Bizans gıdasının kısmı azamını, halkının en iyi sınıfını ve bilhassa ordunun büyük bir kısmını temin ettiği vilâyetleri ebediyen kaybetmişti. O sıralarda Balkan yarımadasına hâkim bulunması bu kaybı hiç de telâfi etmiyordu. Binaenaleyh Selçuk devleti merkezî bir hükûmet kuramamış ve Bizans da git-tikçe fakirleşerek, ordusu azalarak garp tüccarlarının, garbın aylıklı askerlerinin eline düşmüş ve bu hali yabancı nüfuzu, yabancı imtiyazları ve yabancı kapitülâsyonları takib etmişti. İmparatorluğun dahili entrikaları ve deniz hâkimiyetini muvakkaten kaybetmesi, 1204 senesinde kuvvetli bir garpli serseri güruhunun İstanbul'u yağma etmesi faciasına yol vermişti.

"Lâtin İmparatorluğu," denilen imparatorluğun tarihi, denizlere hâkim olmakla beraber, Boğazların ancak sahillerinden başka araziye malik olmıyan bir devletin yaşamasına imkân olmadığını gösterir. Bizanslılar bu faciadan sonra yine kendilerini topladılar

ve mülhak devletler vücuda getirdiler. Anadolu'da kurulan bu kabil devletlerden birinin - İznik İmparatorluğunun - öteki devletleri parçalaması çok mânidardır. Selçukluların Moğol muharebeleri ile meşgul olmalarından istifade eden bu imparatorluk Garbi Anadolu'da muhkem bir surette yerleşmiş, ondan sonra da Avrupa kıtasına geçerek nihayet İstanbulu almıştı.

Modern bir tarih âlimi bu sonraki bizanslıların İstanbul'u tekrar hükümet merkezi yapmakla büyük bir hatâ işlediklerini iddia etmektedir. Hükümet merkezi Anadolu'da kalmış olsaydı, Anadolu işlerine lâzım olan ehemmiyet verilir ve Uludağ'ın arkalarında Osmanlı Devleti'nin gelişmesine karşı tedbirler alınabilirdi. Anadolu'da tam bir hâkimiyet kurmadıkça İstanbul'u bir devlet merkezi ve büyük bir şehir olarak ihya etmek teşebbüsü, yeniden yabancı imtiyaz ve kapitülasyonlarına yol açmakla neticelenmiş, ve bu sırada osmanlı türkleri de Anadolu'da vaziyetlerini tahkim etmişlerdir.

Filhakika, sonraki bizanslılar, ne yapsaydılar, yine Türk istilâsının önüne geçemezlerdi. Fakat bizzat osmanlılar bile tarihten ibret almayı ihmal ederek ellerindeki bütün arazi ve hâkimiyeti kaybetmek tehlikesine atıldılar. Garbi Anadolu'da yerleşir yerleşmez, tıpkı İznik İmparatorluğu gibi - fakat daha büyük mikyasta - harekete geçerek Orta ve Doğu Anadolu'da kuvvetli bir idare kurmayı beklemeksizin Avrupa'ya geçtiler. Anadolu'daki zayıf ve fakat birbirlerine bağlı Selçuk devletleri'nin ciddi bir tehlike teşkil edemeyeceklerini hesaplayarak Edirne'de bir hükümet merkezi kurdular ve Balkanların fethine başladılar. Anadolu'yu tamamiyle hâkimiyetleri altında bulundurmamanın, sınırlarda belirecek kuvvetli bir düşmanın kendilerini düşürebileceği tehlikeyi unutmışlardı. Anadolu'da Timur'un ve ordularının hücumuna karşı koyabilmek için ne teşkilât yapılmış, ne de icabeden tedbirler alınmıştır Bu yüzden de Osmanlı Devleti Ankara'da hemen hemen inkıraza uğramak tehlikesini geçirmişti. Timur, ordularını Anadolu'da tutmuş, yahut da onun peşinden başka bir düşman akın etmiş olsaydı, Osmanlı Devleti tamamiyle ortadan kalkabilirdi. Fakat Osmanlı padişahları nihayet tarihten ibret aldılar ve Avrupa'da daha fazla fütuhata kalkışmadan evvel Anadolu'yu feth'ettiler.

Bizans'ın ortadan kalkması ile orta çağın da sona erdiği ileri sürülebilir. Fakat ben müsaadenizle, buraya kısa bir not

sıkıştırmak istiyorum. Osmanlı padişhlarının kurdukları hükümetlerin aleyhine edilecek ağır bir tenkit vardır ve bu da Anadolu'yu her zaman ihmâl etmeye müstait bulunmalarıdır. Bu ihmâl istidadı Osmanlı İmparatorluğu için daimî bir zaaf menbaı olmuş ve sonunda da inkırazına sebep olmuştur. Bugünün tarihi de boğazları Anadolu'dan ayırmanın veya ayırmıya teşebbüs etmenin nihayet ademi muvaffakiyete müncer olacağını ve kuvvetli bir Türkiye'nin hakikî temelini ancak müreffeh ve iyi idare edilen bir Anadolu olduğunu göstermiştir. Tarihle ilgili bir kimse için tarihten alınan derslere bu kadar uygun bir siyaset takip eden bir devletin inkişafını seyretmek büyük bir fırsat ve zevktir.

Ben karşınıza, her ne kadar İstanbul'un sadık bir yurddaşı olarak çıkıyorsam da, İstanbul ile Ankara arasında bir rekabet olmasına hiç sebep görmüyorum; çünkü bu iki şehir çözülmaz bağlarla birbirine bağlıdırlar. Burada, Anadolu'da kuvvetli bir idare ve hükümet buldukça Boğazların ve bizzat İstanbul'un emniyeti uzun zaman için tehdit edilemez. Bugünkü kuvvetli hükümet idaresinin ve emniyetin, hiç bozulmaksızın, önümüzdeki bütün asırlar müddetince sürmesini can ve gönülden dileriz.
